

ՋԱՆԳԻՆՆԵՐԻ ՎՐԱ ԿԱԽՎԱԾ ՌԱԶՄԱԿԱՆ ՆԵՐՈՒՑՄԱՆ
ՍՊԱՌՆԱԼԻՔԸ ԱԳՐԲԵՋԱՆՈՒՄ ԽՈՐՀՐԳԱՅԻՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՀԱՍՏԱՏՄԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ԵՐԿՈՒ ԱՄԻՍՆԵՐԻՆ

Ա. Հ. ՍԻՄՈՆՅԱՆ

1920 թ. սկզբներին Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարությունը եկավ այն համոզման, որ վրա է հասել Անդրկովկասի ազգային երեք հանրապետությունների՝ Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի կառավարությունների տապալման և երկրամասում ռուսական կայսրության մինչպատերազմյան սահմանները վերականգնելու պահը:

Ի կատարումն Ռուսաստանի բուլշևիկյան կուսակցության 9-րդ համագումարի ցուցումի՝ Հյուսիսային Կովկասի կոմունիստական կազմակերպությունների, այդ թվում՝ բանակային կուսակցական կազմակերպությունների աշխատանքները մոտիկից ղեկավարելու համար ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմը 1920 թ. ապրիլի 8-ին ստեղծեց նոր կենտրոն՝ ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմի Հյուսիս-Կովկասյան բյուրո: Կուսակցական ղեկավար այդ մարմնի մեջ մտան Օրջոնիկիձեն, Սմիլգան, Մդիվանին և Կիրովը: Բյուրոն ստանձնում էր նաև ռազմական ֆունկցիաներ, ուստի նրա կազմի երկու անդամները՝ Գ. Կ. Օրջոնիկիձեն և Ս. Մ. Կիրովը, միաժամանակ կովկասյան ճակատի ռազմահեղափոխական խորհրդի անդամներ էին:

Կարմիր զորամասերը ռազմական պատրաստության մեջ դրվեցին՝ Հյուսիսային Կովկասից Անդրկովկաս ներխուժելու համար: Նախատեսվեց Անդրկովկաս մտնել Ադրբեջանի հյուսիսային սահմաններից:

Անդրկովկասի վրա զինված գործողություններ ծավալելու նախօրյակին կարմիր բանակի համար ստեղծվել էին ռազմաքաղաքական նպաստավոր պայմաններ: Շեշտակիորեն փոխվել էր իրադրությունը Կովկասյան ռազմաճակատում, որի հրամանատարն էր Մ. Տուխաչևսկին: Փոխվել էր իրադրությունը նաև Կասպից ծովի շրջանում: 1920 թ. ապրիլին Կովկասյան ռազմաճակատի խորհրդային բանակի զորամասերն արդեն դուրս էին եկել Ադրբեջանի և Վրաստանի սահմանները: Մայիսի 2-ին 9-րդ կարմիր բանակի 34-րդ դիվիզիան, Սոչիի շրջանում վրացական սահմանին սեղմելով գեներալ Մորոզովի Կուրանյան բանակը, ջախջախել էր այն: 11-րդ կարմիր բանակի զորամասերը, Դաղստանում պարտության մատնելով գեներալայններին, կենտրոնանում էին Պետրոպոլի շրջանում: Այստեղ էին փոխադրվել նաև կասպիական կարմիր նավատորմի նավերը:

Կովկասյան ռազմաճակատի հրամանատար Մ. Տուխաչևսկին և ռազմական խորհրդի անդամ Ս. Օրջոնիկիձեն 1920 թ. ապրիլի 21-ին Պետրոպոլից հրաման արձակեցին Բաքվի վրա հարձակվելու և Ադրբեջանը գրավելու մասին: Հրամանում ասված էր. «Ադրբեջանի գլխավոր ուժերը կենտրոնացված են այդ պետության արևմտյան սահմաններում: Յամալա կայսրան—Բաքու

չրջանում, հետախուզութան տվյալներով, կան միայն աննշան ադրբեջանական ուժերը...»¹

Հետախուզության տվյալները ճիշտ էին: Մուսավաթական բանակի շարքերում 1920 թ. ապրիլի 15-ի մոտերքը հաշվվում էր մոտ 30000 հետևակ և հեծյալ զինվոր: Կանոնավոր զորամասերից մուսավաթականներն ունեին. ա) մեկ հետևակային դիվիզիա, որի կազմում կար հինգ գունդ՝ մինչև 12000 սվինով, բ) երկու գնդից կազմված մեկ հեծյալ բրիգադ՝ մինչև 2800 սրով: Գերբնտի ուղղությամբ՝ Ադրբեջանի և Դաղստանի սահմանի վրա, ինչպես նաև Կուսարի և Կուբայի շրջաններում մուսավաթական բանակն ուներ զորքերի անկանոն ջոկատներ, որոնցում հաշվվում էր 8000 մարդ: Բանակն ուներ նաև զորքերի այլ տեսակներ. ա) անմիջականորեն սահմանի վրա կանգնած էր ժանդարմական դիվիզիոնը, բ) Բաքվում տեղակայված էր հետևակային մի գունդ, գ) այստեղի յունկերական ուսումնարանն ուներ մինչև 500 մարդ, դ) քաղաքում կար ոստիկանական ռեզերվային մի գումարտակ՝ 2000 մարդով: Մուսավաթական բանակի գլխավոր ուժերը (30-հազարանոց բանակից 20 հազարը), կենտրոնացած էին Ղարաբաղ—Ձանգեզուրի շրջանում²: Իր հուշերում Ա. Միկոյանը գրել է, որ այդ իսկ պատճառով «մուսավաթական կառավարությունը շուրջ աչքիս զգալի ուժեր, որոնք կարողանային 11-րդ բանակին լուրջ դիմադրություն ցույց տալ Բաքվի ճանապարհին»³:

1920 թ. ապրիլի 27-ին, վաղ առավոտյան, 11-րդ կարմիր բանակի զորամասերը Մ. Աևանդովսկու հրամանատարությամբ անցան Ադրբեջանի Հանրապետության սահմանը և սրբնթաց հարձակումով շարժվեցին դեպի Բաքու:

11-րդ կարմիր բանակում կային հետևյալ ուժերը՝ 2-րդ հեծյալ կորպուսը (հրամանատար՝ Վոդոպյանով), 32-րդ հրաձգային դիվիզիան (հրամանատար՝ Շտեյգեր), 28-րդ հրաձգային դիվիզիան (հրամանատար՝ Նեստերովսկի), 20-րդ հրաձգային դիվիզիան (հրամանատար՝ Վելիկանով) և երկաթուղային մարտական տեղամասը⁴:

Անցնելով սահմանը՝ բոլշևիկյան զորքը՝ թվով 6000 հոգի, գրավում է Խաչմազը և զրահապատ գնացքով առաջանում Բելաջարի: Ապրիլի 28-ին բոլշևիկներին ներկայացուցիչները վերջնագիր են ներկայացնում մուսավաթական կառավարությանը՝ իշխանությունը հանձնելու մասին: Պառլամենտն ընդունում է վերջնագիրը և իշխանությունը հանձնում ռազմական հեղափոխական կոմիտեին⁵:

Բաքուն և Ադրբեջանի մյուս տարածքները գրավվեցին համարյա առանց կրակոցի: Ադրբեջանի քաղաքագետները՝ մուսավաթական թե բոլշևիկ, լավ ըմբռնելով իրենց ազգային ընդհանուր շահերը, ներքին պայմանավորվածությամբ փոխեցին հանրապետության ցուցանակը:

2. 3. Դաշնակցության, ինչպես և ըստ էության Հայաստանի Հանրապետության պառլամենտի ու կառավարության պաշտոնաթերթ «Յառաջը» գրում էր. «Այդ հեղաշրջումը պատրաստված է եղել ոչ թե Բալխանու հեղափոխական բանվորության մեջ, այլ հայտնի ջարդարար Զիվանշիրի բնակարանում: Այնտեղ կողմերը համաձայնության են եկել, Մուսավաթն իշխանությունն հանձնել է «կոմունիստներին», իհարկե, շատ լավ գիտակցելով, թե ինչ է

¹ Г. К. Орджоникидзе, Статьи и речи (1910—1926 гг.), т. 1, Москва, 1996, с. 107.

² Տե՛ս А. Б. Кадышев, Интервенция и гражданская война в Закавказье, Военное изд. МО СССР, Москва, 1960, с. 304.

³ Ա. Միկոյան, Պայքարի ուղիով, Երևան, 1972, էջ 724:

⁴ Տե՛ս А. Б. Кадышев, Интервенция и гражданская война в Закавказье, էջ 244:

⁵ Տե՛ս ՀՀ հասարակական և քաղաքական կազմակերպությունների փաստաթղթերի կենտրոնական պետական արխիվ (այսուհետև՝ ՀՀ ԺԿԿԳԱ), ֆ. 4047, ց. 1, գ. 627, թ. 1:

անում: Մուսավաթը գիշել է իշխանութունը նոր մարդկանց, որոնք հանձն են առել մուսավաթական կառավարության գործը՝ հեռացնելով Ադրբեջանի գլխից հյուսիսից խուժող վտանգը: Եվ հենց նոր կառավարության կազմն էլ հաստատում է այդ. նա ունի նեղ թուրքական ազգային բնույթ, նրա մեջ ոչ ոք չկա Բաքվի հեղափոխական բանվորության ներկայացուցիչներից. նա տաճիկ-ադրբեջանական շովինիստների հաղթանակի արգասիքն է...»⁶:

Զանգեզուրում տեղյակ չէին, թե ինչ է անցել-դարձել Ադրբեջանում: Ապրիլի 29-ին պառլամենտի անդամ Տեր-Հակոբյանը Գորիսում խուռն բազմության ներկայությամբ զեկուցում է Հայաստանի քաղաքական դրության մասին՝ շիմանալով, որ նախորդ օրը Ադրբեջանը հայտարարվել է խորհրդային, մի բան, որ ամբողջովին փոխում էր քաղաքական իրադրութունը Հայաստանի շուրջը և ողջ Անդրկովկասում: Ժողովի նախագահ Զախար Յոլյանը Հայաստանի պառլամենտի նախագահին տված հեռագրով հաղորդում էր անցկացրած միջոցառման մասին, որտեղ մասնավորապես ասված էր.

«Սյունիքի ժողովուրդն իր լավագույն զավակների արյամբ կերտում է ազատ հայրենիք, որի վերջնական ապահովման համար կանգ չի առնելու ոչ մի զոհաբերության առաջ»⁷:

Ադրբեջանի խորհրդայնացումն անմիջական սպառնալիք ստեղծեց հայկական Ղարաբաղի և Զանգեզուրի համար, որոնք, իրենց անկախ գոյութունը պահպանելով, երեք տարի շարունակ արյունահեղ կռիվներ էին մղել թուրք-մուսավաթական միացյալ ուժերի դեմ:

Այժմ վիճակը փոխվում էր: Շուտով պարզ դարձավ, որ Ն. Նարիմանովի գլխավորած Ադրբեջանի նոր՝ խորհրդային կառավարութունը, ստանալով Ռուսաստանի տնտեսական, ռազմաքաղաքական, դիվանագիտական և այլ կարգի ակտիվ աջակցությունը, Հայաստանի և հայ ժողովրդի նկատմամբ շարունակելու է մուսավաթականների զավթողական հայտայաց քաղաքականությունը: Եթե մինչ այդ Հայաստանի Հանրապետության դեմ մղվող պայքարում մուսավաթական Ադրբեջանը ստանում էր քեմալական Թուրքիայի ակտիվ աջակցությունը, ապա այժմ խորհրդային Ադրբեջանին օգնելու և օժանդակելու պատրաստակամություն էր հայտնում խորհրդային Ռուսաստանը՝ իր կարմիր բանակով:

1920 թ. ապրիլի 30-ին, այսինքն՝ Ադրբեջանում խորհրդային կարգեր հաստատվելուց ընդամենը երկու օր հետո, Ադրբեջանի ռազմահեղափոխական կոմիտեն Հայաստանի Հանրապետության կառավարությանը վերջնագիր հղեց, որով պահանջում էր Ղարաբաղը և Զանգեզուրը: Վերջնագիրը Երևանում ըստացվեց մայիսի 1-ին: Այնտեղ ասված էր.

«Երիվան, Արտաքին գործոց նախարարին.

Ադրբեջանի խորհրդային Հանրապետության բանվորագյուղացիական կառավարութունն, ի դեմս հեղափոխական կոմիտեի, պահանջում է, նախ, ձեր զորքերից մաքրել Ղարաբաղի և Զանգեզուրի տարածքը, երկրորդ, հետ քաշվել դեպի ձեր սահմանները, երրորդ, դադարեցնել ազգամիջյան ջարդը: Հակառակ դեպքում Ադրբեջանական Սոցիալիստական խորհրդային Հանրապետության հեղափոխական կոմիտեն իրեն կհամարի Հայաստանի Հանրապետու-

⁶ «Ցառաջ», 5 մայիսի, 1920:

⁷ ՀՀ ՀՔԿՓԿՊԱ, ֆ. 4047, ց. 1, գ. 624, թ. 1—2:

թյան հետ պատերազմական վիճակում: Նոտայի պատասխանը պետք է ստացվի եռօրյա ժամկետում:

30 ապրիլի 1920 թ., Բաքու:

Ադրբեջանական Խորհրդային Հանրապետություն
արտաքին գործերի կոմիսարի տեղակալ՝

Հուսեյնով»⁸:

Իր արտաքին քաղաքական գործունեությունն ահա այսպես սկսեց Ադրբեջանի Խորհրդային կառավարությունը՝ դիվանագիտական առաջին քայլն ուղարկելով Հայաստանի դեմ՝ լի ատելություն ու սպառնալիքներով: Ադրբեջանը Հայաստանին ընդամենը երեք օր ժամկետ էր տալիս պատասխանի համար: Այդ երկրի նոր կառավարության լիտիությունը սահման չունեի, որովհետև նրա կողքին կանգնել էր 11-րդ կարմիր բանակը:

Վերջնագիրը ստանալու օրն իսկ՝ մայիսի 1-ին, Հայաստանի Հանրապետության վարչապետ և արտաքին գործերի նախարար Համո Օհանջանյանը տվեց հետևյալ պատասխանը. «Մոսկվա և Բաքու: Կովկասյան ռազմաճակատի հեղափոխական Խորհրդին, Ադրբեջանական Խորհրդային Հանրապետության հեղկոմին: Պատճենը՝ Մոսկվա, Ժողկոմխորհի նախագահ Լենինին, պատճենը՝ արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսար Չիչերինին, պատճենը՝ [Ադրբեջանում] Հայաստանի ներկայացուցիչ Հարությունյանին:

Ի պատասխան Ձեր մայիսի 1-ի՝ նոտայի հաղորդում եմ, որ հայկական զորամասեր Ադրբեջանի տարածքում ոչ մի տեղ չեն եղել ու չկան: Ընդհակառակն, Ադրբեջանի բեկական ու մուսավաթական կառավարության զորքերը գտնվում են վիճարկվող հայկական Ղարաբաղում և դեռ վերջերս այնտեղ կոտորում էին հայ բնակչությանը, հրկիզում գյուղերն ու քաղաքները: Ղարաբաղի բնակչությունը գյուղացիական դեպուտատների իր համագումարներում բազմիցս անհողողդ կամք է արտահայտել՝ չմտնել Ադրբեջանի կազմի մեջ, իսկ Ադրբեջանի զորքերն այդ մարզում են գտնվում հենց ինքնորոշվող ժողովրդի կամքը կոտրելու համար: Հայաստանի կառավարությունը ամենևին զորք չունենալով Ադրբեջանի սահմաններում, Ադրբեջանի նոր կառավարությանը խնդրում է զորքերը դուրս բերել հայկական Լեռնային Ղարաբաղի սահմաններից և հետո այդ մարզի շրջանում հարցում անցկացնել ու վարվել նրա կամքի համաձայն:

Խաղաղ միջնորդի և վիճելի հարցերը լուծողի դեր ստանձնելու մասին Խորհրդային Ռուսաստանի իշխանության հայտարարությունը, իհարկե, կողջունվի Ղարաբաղի տառապած ու արյունաքամ եղած հայ գյուղացիության կողմից: Հայաստանի կառավարությունը Խորհրդային Սոցիալիստական Ռուսաստանի ներկայացուցիչներին առաջարկում է Ղարաբաղ ուղարկել մի շեզոք հանձնախումբ՝ իրական վիճակը պարզելու համար:

Ելնելով վերը շարադրվածից, մեր կառավարությունը հարկ է համարում հայտարարել, որ տվյալ դեպքում վերջնագրային նոտայի համար ոչ մի հիմք չկա, լիակատար վստահություն է հայտնում, որ Խորհրդային Ռուսաստանի բանվորագյուղացիական կառավարությունը, որը վաղուց Լենինի, Խորհուրդների Չորրորդ համառուսաստանյան դեկրետով արդեն ընդունել է Հայաստանի անկախությունն ու ինքնուրույնությունը, թույլ չի տա նոր բռնություն-

⁸ 22 ՀՔԿՓԿՊԱ, ֆ. 4033, ց. 1, գ. 4, թ. 1:

* Այսպես է փաստաթղթում. պետք է լինի ապրիլի 30-ին:

ներ գործադրել տարիներ շարունակ արյունաքամ եղող աշխատավոր հայ ժողովրդի նկատմամբ:

Հայաստանի Հանրապետության արտաքին գործոց
նախարար՝

Օհանջանյան

1 մայիսի (1920 թ.)»⁹:

Դեռ չէր լրացել Ադրբեջանի հեղկոմի վերջնագրով տրված ժամկետը, երբ նույն օրը՝ մայիսի 1-ին, վեցժամյա տարբերությամբ, Հայաստանի կառավարությունը նույնանման բովանդակությամբ սպառնալից վերջնագիր ստացավ նաև 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարությունից, որը դարձյալ պահանջում էր Ադրբեջանին հանձնել Ղարաբաղը և Զանգեզուրը: Վերջնագրում ասված էր. «Հայաստանի և մեր բարեկամ Խորհրդային Ադրբեջանի սահմաններում շարունակվում են պատերազմական գործողությունները Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև: Ռուսաստանի բանվորագյուղացիական կառավարությունն իր սրբազան պարտքն է համարում բոլոր ուժերով օգնության հասնել Ադրբեջանի՝ համայն աշխատավորության անունից օգնություն խնդրող Խորհրդային կառավարությանը, որպեսզի Ադրբեջանում վերջնականապես հաստատվի բանվորագյուղացիական կառավարություն»: Այնուհետև բանակի հրամանատարությունը սպառնալից տոնով շարունակում էր. «Հանուն Խորհրդային Ֆեդերատիվ Հանրապետության՝ Հայաստանի կառավարությանը առաջարկում եմ՝ անմիջապես դադարեցնել բոլոր ռազմական գործողությունները Խորհրդային Ադրբեջանում և զորքերը դուրս հանել նրա սահմաններից: Այդ բանը պետք է արվի ներկա հեռագրի ստացումից հետո 24 ժամվա ընթացքում: Սույն պահանջը չկատարելը կնկատվի որպես մարտահրավեր՝ ուղղված ՌեՅՍՄՀ հասցեին: Առաջարկը կիրագործվի Ռուսաստանի կարմիր բանակի ուժերով, իսկ հետևանքների պատասխանատվությունը կրնկնի հայկական կառավարության վրա:

Կովկասյան Ռազմաճակատի Հեղափոխական Բանակի Խորհուրդ՝

Օրջոնիկիձե

Առաջին Բանակի Ռազմահեղափոխական Խորհուրդ՝

Կիրով, Մեխանդին, Լևանդովսկի

1 մայիսի, 1920 թ.»¹⁰:

Մայիսի 1-ի երկկույան տեղի է ունենում Հայաստանի պառլամենտի Հ. Յ. Դաշնակցության ֆրակցիայի արտակարգ նիստ, ուր հանրապետության շուրջը ստեղծված նոր իրադրության մասին հաղորդում է Համո Օհանջանյանը: Մտքերի կարճ փոխանակումից հետո որոշում է ընդունվում այդ առթիվ հրավիրել պառլամենտի դռնփակ նիստ և խնդրի հետ կապված բոլոր հարցերը քննության առնել խորությունը ու բազմակողմանիորեն¹¹:

Ադրբեջանի Խորհրդայնացման մասին արդեն Ղարաբաղ ու Զանգեզուր ոչ ճշտված լուրեր էին հասել, բայց թե՛ մեկ և թե՛ մյուս երկրամասում դեռ անստեղյակ էին Հայաստանի կառավարության ստացած վերջնագրերին և ընդհանրապես Հայաստանի Հանրապետության նկատմամբ բուլշևիկների և Ադրբեջանի թուրքերի վերաբերմունքին, թեև նրանք գիտեին, որ Բաքվում կատարված հեղաշրջումից անմիջապես հետո Ադրբեջանի զանազան վայրերում

⁹ 22 նորագույն պատմության կենտրոնական պետական արխիվ (այսուհետև՝ ՀՀ ՆՊԿՊԱ), ֆ. 130, ց. 4, գ. 496, թ. 59-60:

¹⁰ Հայաստանի Հանրապետության Պետական կենտրոնական պատմության արխիվ (այսուհետև՝ ՀՀ ՊԿՊԱ), ֆ. 130, ց. 4, գ. 496, թ. 68:

¹¹ Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 198, ց. 1, գ. 52, թ. 56 և շրջերեսը:

բազմաթիվ ամենաթունդ մուսավաթականնե՞ր սկսել էին իրենց բոլշևիկներ հայտարարել, ստեղծել կեղծ հեղկոմներ, «հաստատել» խորհրդային կարգեր: Գա կատարվել էր նաև Ղարաբաղի և Զանգեզուրի արանքում ընկած «Քուրդիստան» կոչվող տարածքում՝ հայտնի մուսավաթական պարագլուխներ և կատաղի հայատյաց Սուլթանովների կողմից:

Ուստի Ղարաբաղում գտնվող Զանգեզուր-Ղարաբաղյան էքսպեդիցիոն ջոկատի պետ Դրոն, նրա զինակիցները, Ղարաբաղի դաշնակցականները չէին շտապում իրենց կարծիքը հայտնել երկրամաս մտած ռուսական զորքերի, Աղբրբեջանի բոլշևիկացման, այնտեղ հաստատված խորհրդային կարգերի մասին:

Հայաստանի պառլամենտը 1920 թ. մայիսի 3-ի արտակարգ նիստում քննարկեց խորհրդայնացված Աղբրբեջանի արտաքին գործերի կոմիսարիատի և խորհրդային Ռուսաստանի ներկայացուցիչների վերջնագրերի հետ կապված հանրապետության շուրջ ստեղծված քաղաքական նոր իրադրության հարցը:

Լսվեց հանրապետության արտաքին գործերի նախարար Համո Օհանջանյանի հաղորդումը ստացված վերջնագրերի մասին: Նշելով, որ վերջին օրերին Աղբրբեջանում տեղի ունեցած դեպքերն «անմիջականորեն վերաբերում են մեր կենսական շահերին», նախարարը հակիրճ նկարագրեց այդ երկրի՝ խորհրդայնացմանը նախորդած դեպքերը:

Այնուհետև իր հաղորդման մեջ Հ. Օհանջանյանը պատգամավորներին տեղեկացնում է ստացված վերջնագրերի և կառավարության կողմից ուղարկված պատասխանների բովանդակության հետ: «Այս պատասխաններից դուք տեսնում եք, — ասում է նա, — որ Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը տոգորված է գերազանց խաղաղասիրությանը և նրա բուռն ցանկությունն է բոլոր վեճերը լուծել փոխադարձ համաձայնությամբ»: Միաժամանակ, կանգնած լինելով ժողովուրդների ինքնորոշման բարձր սկզբունքի վրա, կառավարության ղեկավարը պարտք էր համարում հայտնել, որ բովանդակ հայ ժողովրդի վճռական կամքի համաձայն կառավարությունը և բանակը պատրաստ են ամեն զենով պաշտպանելու Հայաստանի սահմաններն ու անկախությունը՝ ում կողմից էլ վտանգ սպառնա նրան¹²:

Արտաքին գործերի նախարարի հաղորդումից հետո պառլամենտում ծավալվեցին բուռն քննարկումներ: Նշանակալից էր հատկապես դաշնակցական պատգամավոր Սահակ Թորոսյանի ելույթը, որն ավարտվել էր հետևյալ խոսքերով. «Մենք կարող ենք բանակցություններ սկսել Ռուսաստանի հետ, ամուր ու անսասան կանգնելով Հայաստանի անկախության տեսակետի վրա: Եթե կառավարությունն ընթանա այս ուղիով, ժողովուրդն ու զորքը նրան զորավիգ կլինեն»¹³:

Ս. Թորոսյանի ելույթին հաջորդում են ուրիշ ելույթներ: Խնդրի քննարկմանը ակտիվ մասնակցում են Սեպուհը, Լևոն Թումանյանը, Արշակ Հովհաննիսյանը, Արշամ Խոնդկարյանը, Արշակ Զամալյանը, Վահան Նավասարդյանը, Գերասիմ Բալայանը, Արշակ Շիրինյանը, Վահան Խորենին, Վահան Մինախորհյանը, Յ. Բուդաղյանը¹⁴:

Ընդհանուր տրամադրությունն այն էր, որ կառավարությունը պատրաստ է բանակցելու Ռուսաստանի հետ, բայց անսասան կանգնած է Հայաստանի անկախության տեսակետի վրա: Պառլամենտի բացարձակ մեծամասնությունը

¹² Տե՛ս 22 ՀԲԿԳՊԱ, ֆ. 4047, ց. 1, գ. 627, թ. 2:

¹³ 22 ՀԲԿԳՊԱ, ֆ. 4047, ց. 1, գ. 627, թ. 4:

¹⁴ Տե՛ս «Յառաջ», № 94, 8 մայիսի, 1920 թ.:

նը վճռական կեցվածք էր բնորոշել, որ Ղարաբաղն ու Զանգեզուրը, ունենալով հոծ հայութիւն, պետք է միանան Հայաստանին¹⁵։

Բաքվից ստացված երկու վերջնագրերի բուռն քննարկումից հետո պառլամենտի դաշնակցական ֆրակցիայի կողմից Հ. Բաղալյանը առաջարկեց բանաձևի հետևյալ նախագիծը. «Լսելով արտաքին գործերի նախարարի զեկուցումը Ադրբեջանի կառավարության նոտայի և նրան տված պատասխանի մասին, պառլամենտը հավանութիւն է տալիս կառավարության ընթացքին ու միաժամանակ հրահանգում է նրան ձեռք առնել բոլոր միջոցները փրկելու հայ ժողովրդի գոյութիւնն ու ազատութիւնը»¹⁶։

Բանաձևը դրվում է քվեարկութիւն և ընդունվում է ձայների գերակշիռ մեծամասնութիւնով։ Պառլամենտի որոշմանը ամենից առաջ սատար կանգնեց Հ. Յ. Դաշնակցութիւնի բյուրոն, որը կուսակցութիւն անդամների և կառավարութիւնի դաշնակցական նախարարների ուշադրութիւնը հրավիրեց այդ որոշումը սրբութիւնով կատարելու անհրաժեշտութիւնը։

«Յառաջ» թերթի մայիսի 7-ի համարից սկսած 2-րդ և 3-րդ էջերի ողջ լայնքով խոշոր տառերով վերտառված էին մոբիլիզացնող կոչեր ու ազդեր. «Դավաճան է այն դաշնակցականը, ով այսօր Հ. Յ. Դաշնակցութիւնի հետ չէ...», «Դավաճան է այն կուսակցական մարմինը, որը այսօր իր բարձրութիւն վրա չէ», «Դավաճան է նա, ով այսօր ժողովրդի և նրա հեղափոխական կառավարութիւնի հետ չէ», «Մեկտեղենք մեր ուժերը և հանուն հայրենիքի ու հանրապետութիւնի նեցուկ հանդիսանանք մեր հեղափոխական կառավարութիւնը» և այլն։ Թերթի մայիսի 7-ի և 8-ի համարների առաջին էջի ամբողջ լայնքով ընթերցողը կարդում էր.

«Հ. Յ. Դաշնակցութիւնի բյուրոն ի նկատի ունենալով հայրենիքին և պետութիւնին սպառնացող վտանգը՝ հայտարարում է կուսակցութիւնի բոլոր ուժերի մոբիլիզացիա։ Այսօրվանից սկսած՝ յուրաքանչյուր շրջանի բոլոր դաշնակցական ընկերները պարտավոր են ներկայանալ տեղական մարմին կամ Բյուրոյի լիազորին և նրանց տրամադրութիւնի տակ դնել իրենց բոլոր ուժերը։ Յուրաքանչյուր անպարտաճանաչութիւն այս խնդրում համարվում է կուսակցական դավաճանութիւն և պետք է համապատասխան պատժի արժանանա։

Հ. Յ. Դաշնակցութիւնի Բյուրո»¹⁷։

Վերջնագրային սպառնալիքներից հետո կարմիր հրամանատարութիւնը և Ադրբեջանի բոլշևիկյան կառավարութիւնն անցան կոնկրետ գործողութիւնների։ Ինչպես մուսավաթականները, Ադրբեջանի նոր ղեկավարները նույնպես իրենց անհետաձգելի խնդիրն էին համարում՝ որքան կարելի է շուտ գրավել Լեռնային Ղարաբաղը, Զանգեզուրն ու Նախիջևանը, իրականացնել «Մեծ Ազրբեջան» ստեղծելու ծրագիրը՝ անմիջականորեն կապ հաստատելով Թուրքիայի հետ։ Դա պանթուրքիզմի կենդանի ձայնն էր, որ լսվում էր երկու կողմերից՝ Թուրքիայից և Ադրբեջանից։

Գործի դրվեց հայկական մարզերը՝ Ղարաբաղը, Զանգեզուրը և Նախիջևանը զենքով նվաճելու ծրագիրը։

Մուսավաթական բանակն արագորեն վերակազմվեց Խորհրդային Ազրբեջանի կարմիր բանակի։ «Իսլամ բանակի» ասկյարները, համազգեստը փոխելով, մի օրից մյուսը դարձան «կարմիր ասկյարներ», իսկ մուսավաթական բանակի նախկին հրամանատար Ա. Շիխլինսկին, մուսավաթական կառավարութիւնի նախկին ռազմական նախարար Ս. Մեհմանդարովը, զինվորական

¹⁵ Տե՛ս ՀՀ ՀՔԿՓԿՊԱ, ֆ. 4047, ց. 1, գ. 627, թ. 6։

¹⁶ «Յառաջ», № 94, 8 մայիսի, 1920 թ.։

¹⁷ «Յառաջ», № 93 և № 94, 7 և 8 մայիսի, 1920 թ.։

գործիչներ Լ. Նախիջևանսկին, Ի. Ուսարովը, երեկվա և ուրիշ բարձրաստիճան մուսավաթականներ դարձան «կարմիր» հրամանատարներ¹⁸։ Հետագայում նրանց մեծ մասը նույնիսկ մտավ կոմունիստական կուսակցության շարքերը։ Ահա այդ հայատյացներն էին, որ պիտի գային «դաշնակների լծից աղատելու» Ղարաբաղն ու Զանգեզուրը։

1920 թ. մայիսի 5-ին 11-րդ կարմիր բանակի 32-րդ դիվիզիայի զորամասերը՝ գրավեցին Աղստաֆան, Փոլլին և դուրս եկան Ղազախ։ Մյուս ուղղությամբ գրավելով Եվլախը՝ կարմիր զորքերը մայիսի 8-ին գրավեցին Բարդան, մայիսի 9-ին՝ Աղդամը։ Մայիսի կեսերին Գյանջայի շրջան սկսեցին ժամանել նաև 20-րդ դիվիզիայի զորամասերը։

Մինչ կարմիր բանակը պատրաստվում էր մտնել Ղարաբաղ, այնտեղի մուսուլմանական ուժերը միավորվում էին և իրենց հայտարարում կարմիր բանակի մասեր։ Շուշիի և բուն Զանգեզուրի մուսուլմանական զինված բանդաները միավորվելով հայտարարեցին, թե համարվում են կարմիր բանակի զորամասերից մեկը՝ կրելով 281-րդ գունդ անվանումը։ Այդ ամենն արվում էր Բաքվի նարիմանովյան կառավարության թելադրանքով։

Ազրբեջանական իշխանությունները ռուսական կարմիր բանակի հրամանատարությանը ամեն կերպ զրգռում էին հայերի դեմ, փորձում էին նրան համոզել, որ Ղարաբաղի և Զանգեզուրի ողջ բնակչությունը ատելություն է լցված Թուսաստանի, առավել ևս՝ նրա բանակի նկատմամբ, ուստի սխալ տեղեկություններ էին ներկայացնում բանակի շտաբին, ուռճացնում Ղարաբաղում եղած հայկական ուժերի թիվը, որպեսզի ռուսական բանակի հրամանատարությունը ստիպված լինի ավելի մեծ թվով զորքեր ուղարկել Ղարաբաղ-Զանգեզուրի դեմ։

11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարությունը հրաման իջեցրեց 32-րդ դիվիզիայի հրամանատար Շտեյգերին՝ առաջ շարժվել և գրավել Լեոնային Ղարաբաղը։ Հրամանում ասված էր, որ ամբողջ ուժերը կենտրոնացնելով Շուշիի շրջանում, դիվիզիան պետք է շարունակի առաջխաղացումը դեպի Զանգեզուր, ապա այն գրավելուց հետո շարժվի Նախիջևան՝ Զուլֆայի և Օրդուբադի ուղղությամբ։

Շուտով 32-րդ հրաձգային դիվիզիան մտավ Շուշի։ Ապա 11-րդ բանակի հրամանատար Մ. Կ. Լևանդովսկու և Համառուսաստանյան արտակարգ հանձնաժողովի հատուկ բաժնի պետ Ս. Տեր-Գաբրիելյանի հետ միասին այստեղ ժամանեց Ս. Օրջոնիկիձեն։ Շուշին հայտարարվեց խորհրդային և Դրոյին առաջարկվեց հեռանալ Ղարաբաղից։ Մայիսի 24-ին Ավետարանաց գյուղում Դրոն իր զինակիցների խորհրդակցություն հրավիրեց, որտեղ հայտնեց, որ Հայաստանի կառավարությունը համաձայնություն է տվել զորքերը հանել Ղարաբաղից։ Հաջորդ օրը՝ մայիսի 25-ին, Դրո Կանայանի ստեղծած ժամանակավոր կառավարությունը դադարեցրեց իր գործունեությունը։ Դրոն իր զորամասով հեռացավ Ղարաբաղից։ Շուտով ամբողջ երկրամասը դարձավ խորհրդային։

Ղարաբաղից Դրոյի հեռանալը մեծագույն ուրախություն պատճառեց Ազրբեջանի ողջ հակահայ զանգվածին, իսկ Նարիմանովի կառավարությունը չէր թաքցնում երախտագիտական զգացումները կարմիր բանակի նկատմամբ։

Դրոյի հեռանալը Ղարաբաղից զանգեզուրցիների մոտ առաջ էր բերել զարմանք, տարակուսանք, ապա և՛ զայրույթ։ Ինչո՞ւ Երևանի կառավարությունը գնացել է այդ անհասկանալի քայլին։ Զանգեզուրի գեներալ-կոմիսար Սերգեյ Մելիք-Յուլյանը հունիսի 7-ին Գորիսից հեռագիր հղելով Երևան, նա-

¹⁸ Տե՛ս А. И. Шихлинский, Мои воспоминания, Баку, 1984, էջ 176—177։

խարարների խորհրդի նախագահ Համո Օհանջանյանին, խիստ բողոք էր հայտնում այն կապակցությամբ, որ Դրոն, առանց կարմիր բանակին դիմադրություն ցույց տալու, հեռացել է Ղարաբաղից¹⁹:

Ղարաբաղից Հայաստանի Հանրապետության զորքերի հեռանալը հետագայում նժգեհը համարել է ճակատագրական սխալ: Նա գրել է. «Ղարաբաղն առանց կովի թշնամուն թողնելը, անշուշտ, պիտի ունենար իր բարոյալքիչ ազդեցությունը Զանգեզուրի վրա: Կամ թշնամին չափազանց ուժեղ է, որ Երեվանյան զորքերը խուսափել են չափվելու նրա հետ, կամ ինչ-ինչ քաղաքական նկատառումներով չպետք էր կովել և շեն կովել մերոնք»²⁰:

Զանգեզուրում օրեցօր սպասում էին կարմիր բանակի ներխուժմանը: Ազգային խորհրդի առաջարկով Զանգեզուրի գեներալ-կոմիսար Սերգեյ Մելիք-Յուլյանը հունիսի 9-ին մեկնեց Երևան՝ գավառի կացություն մասին զեկույցելու ՀՀ կառավարությանը: Նրան ժամանակավորապես փոխարինեց գավառի պաշտպանության ակտիվ կազմակերպիչներից մեկը՝ Զախար Յուլյանը²¹:

Երևան մեկնելուց առաջ Ս. Մելիք-Յուլյանը հունիսի 8-ին կոչով դիմեց «Զանգեզուրի հայ ժողովրդին, զինվորականության, զինված գյուղացիության և պետական հիմնարկությունների պաշտոնեություն» ուր մասնավորապես ասված էր. «Եթե դուք առաջիկայում ևս նույն թափով և նույն համերաշխությամբ, առանց մուժ ուժերի ազդեցության ենթարկվելու, կշարունակեք կատարել ձեր պարտքը և զոհաբերությունը Զանգեզուրի և ընդհանուր Մայր-Հայաստանի առաջ, ոչ մի ուժ չի կարող ընկճել ձեր տոկունությունը և անկախությունը Մայր-Հայաստանի սահմաններում»²²:

Զանգեզուրյան ուղղությունից Հայաստանի զինված ուժերի ուշադրությունը շեղելու նպատակով 1920 թ. մայիսի վերջերին Ղազախի և Քարվանսարայի շրջաններում երևացել էին կարմիր զորամասերի առաջին ստորաբաժանումները: Բայց կարմիր բանակն այդ ժամանակ չմտավ Զանգեզուր, քանի որ իրադրությունը փոխվել էր: Մուսավաթական ուժերը տեղի չէին տալիս: Կենտրոնանալով Ադրբեջանի խորքերում, ինչպես նաև «վիճելի» տարածքներում՝ նրանք խռովություններ էին սկսել, որոնց նպատակն էր վերականգնել հին կարգերը:

Մուսուլմանական հակախորհրդային ապստամբությունը սկսվեց Գյանջայում, մայիսի 26-ին: Այն գլխավորում էր թուրք գեներալ, երիտթուրքական պարագլուխներից Նուրի փաշան: Հունիսի 5-ին խռովություն բռնկվեց Բարդայում և Ղարաբաղի ադրբեջանական գյուղերում, հունիսի 9-ին՝ Զաքաթայում: Խռովությունն ընդգրկել էր նաև Լենքորանի շրջանը, որտեղ գործում էին գեներալ Սելիմովի, Կ. Թաղիևի և Շահվարանի ջոկատները՝ մինչև 1500 մարդ:

1920 թ. հունիսի 3-ին Նուրի փաշայի և մուսավաթական բանակի գրնդապետ, Ղարաբաղի ջոկատի նախկին պետ Զեյնալովի զինված ուժերը մոտեցան Շուշիին, իսկ հունիսի 5-ին գրավեցին քաղաքը: Զերբակալվեցին Լեռնային Ղարաբաղի հեղկոմի անդամները և մեծ թվով զարաբաղյի բուլչեկիներ: Խռովարարների կողմն անցավ Ադրբեջանի կարմիր բանակի Բաքվի գունդը, որը կազմված էր նախկին մուսավաթական բանակի ասկյարներից²³:

¹⁹ Տե՛ս 22 ՀՔԿՓԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 51, թ. 2:

²⁰ «Հայրենիք» ամսագիր, № 12, հոկտեմբեր, 1923, էջ 93:

²¹ Տե՛ս 22 ՀՔԿՓԿՊԱ, ֆ. 4047, ց. 1, գ. 644, թ. 1:

²² 22 ՀՔԿՓԿՊԱ, ֆ. 4047, ց. 1, գ. 644, թ. 1:

²³ Տե՛ս А. Б. Кадышев, Интервенция и гражданская война в Закавказье, Москва, 1960, էջ 302:

Բռնկված թուրք-մուսավաթական հակախորհրդային խռովությունը կարող էր լայն ծավալ ստանալ, եթե կարմիրները չգիմեին վճռական գործողությունների: Ղարաբաղում խռովությունը վերացնելու համար 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարությունն այնտեղ ուղարկեց Շուբյգերի 32-րդ և 18-րդ դիվիզիաների զորամասերը, որոնք դաժանորեն պատժեցին ապստամբներին: Աղդամը գրավելուց հետո 32-րդ դիվիզիան հունիսի 15-ին գրավեց Շուշին²⁴:

Բաքվի հայերեն «Կոմունիստ» թերթը Շուշիի գրավման առթիվ գրում էր. «Հակահեղափոխության վերջին կայանը՝ Շուշին, վերցված է քաջարի բանվորագյուղացիական բանակի կողմից: Հեղափոխության կարմիր դրոշակը նորից ծածանվում է Ղարաբաղի կենտրոնում»²⁵: Դիվիզիայի մյուս զորամասերը շարունակեցին զարգացնել հարձակումը դեպի հարավ-արևելք՝ հետապնդելով նահանջող ապստամբ ջոկատներին: Նուրի փաշայի և գնդապետ Զեյնալովի ջախջախված ջոկատների մնացորդները Խուզոֆերինի կամրջով հուլիսի սկզբին անցնելով Արաքս գետը, հեռացան Պարսկաստան:

Այսպիսով, 1920 թ. մայիս-հունիս ամիսներին Ադրբեջանում ծայր առած հակախորհրդային ելույթները հաջողություն չունեցան: Շուրջ 20 օր տևած կռիվների ընթացքում կարմիր բանակը դաժանորեն ճնշեց ապստամբությունը:

Հունիսի 13-ին Ս. Օրջոնիկիձեն Լենինին հղած հեռագրում գեկուցում էր. «Ապստամբությունը Ղարաբաղում ոչնչացված է, գրավել ենք 8 հրանոթ՝ լծասարքով, ձիերով, 26 գնդացի, զինամթերքի, հրացանների ու գնդացիների մեծ պահեստներ: Շարժման պարագլուխները նուրի փաշայի գլխավորությամբ փախան: Հրահրված խավարամիտ գյուղացիությունը պարագլուխների լքումից հետո ձեռնամուխ է եղել կալվածատիրական ազարակների գրավմանը»²⁶:

Արևելյան ճակատի քեմալական զորքերի հրամանատար Կարաբեքիր փաշային հղած հեռագրով 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատար Վասիլենկոն և բանակի Ռազմահեղափոխական խորհրդի անդամ Լուկինը հայտնում էին, որ որոշում է կայացվել ապստամբներից գրավված գեները և զինամթերքը հանձնել Անկարայի կառավարությանը՝ «ձեր հայեցողությամբ թուրքական հեղափոխական բանակի կարիքների համար օգտագործելու նպատակով»²⁷:

Գանձակում և հարակից շրջաններում ճնշելով մուսավաթականների խռովությունը և ամրապնդելով խորհրդային կարգերը Լեոնային Ղարաբաղում՝ 11-րդ կարմիր բանակի 20-րդ և 32-րդ դիվիզիաները ուրիշ զորամասերի հետ վերստին ձեռնարկեցին արշավ դեպի Զանգեզուր և Նախիջևան: Առաջինը Զանգեզուր պիտի մտնե 32-րդ դիվիզիան:

Կարմիր բանակի ջանքերով հեշտությամբ տիրելով Լեոնային Ղարաբաղին՝ ադրբեջանցիները համոզված էին, որ նույն բանակով հեշտությամբ գրավելու են նաև Զանգեզուրը, Նախիջևանը, Շարուր-Դարալագյազը: Զի կարելի չգնահատել Ադրբեջանի այն օրերի ղեկավարների համոռությունը, նպատակին հասնելու հետևողականությունն ու ճարպկությունը: Նրանք հմտորեն էին օգտագործում այն հանգամանքը, որ Անդրկովկասում առաջինն Ադրբեջանն էր խորհրդայնացվել: Ինչպես Մոսկվայից, այնպես էլ Բաքվից հրապարակ էր նետվել այն առասպելը, թե Ադրբեջանը հեղափոխական պայքարի առաջամարտիկ է, որ շատ շանցած այդ հանրապետությունը ոչ միայն օրինակ, այլև իսկական փարոս է դառնալու ողջ արևելքի համար, հետևաբար պետք է

²⁴ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 302:

²⁵ «Կոմունիստ» (Բաքու), 20 հունիսի, 1920 թ.:

²⁶ Թուսաստանի Դաշնության Կարմիր բանակի կենտրոնական պետական արխիվ (այսուհետև՝ ՌԴ ԿՐԿՊԱ), ֆ. 1328, ց. 1, գ. 422, թ. 27:

²⁷ ՌԴ ԿՐԿՊԱ, ֆ. 1328, ց. 1, գ. 555, թ. 40:

ամեն կերպ նրան աջակցել և նրա օգնութեամբ նորանոր տարածքներ ներառել խորհրդային սահմանների մեջ:

Այսպիսով, Ադրբեջանն իր կողքին ուներ Խորհրդային Ռուսաստանը, թիկունքում՝ քեմալական Թուրքիան: «Նոր Թուրքիայի» կառավարողները, որոնք հաջողութեամբ քողարկվել էին հեղափոխական կեղծ ֆրազներով և հանդես էին գալիս իբրև իմպերիալիզմի լծից Արևելքի ճնշված ժողովուրդների (հատկապես մուսուլմանական) ազատագրության ջատագովներ, Հայաստանի նրկատմամբ ըստ էության շարունակում էին երիտթուրքերի զավթողական, արյունարբու քաղաքականությունը: Նրանք որոճում էին հայ ժողովրդի արևելյան հատվածը նույնպես բնաջնջելու ծրագիրը: Ավելին, քեմալականները, որոնց պարագլուխները նույն իրենք՝ երեկվա ակտիվ երիտթուրքերն էին, փայփայում էին պանթուրքական ցնորքներ, երազում էին իրենց պետության սահմանների մեջ ներառել Ադրբեջանը, Դաղստանը, Միջին Ասիան և թուրքակեզու ժողովուրդներով բնակեցված այլ տարածքներ:

Դիվանագիտական սերտ հարաբերությունների մեջ մտնելով քեմալականների հետ՝ խորհրդային կառավարությունը Թուրքիային աջակցում էր Անտանտի տերությունների դեմ մղվող պայքարում: Դրա հետ մեկտեղ խորհրդային կառավարությունը ստիպված էր հաշվի առնել Անդրկովկասի նկատմամբ քեմալականների ագրեսիվ նկրտումները:

Ճշմարտությունը պահանջում է ասել, որ այդ ժամանակ խորհրդային կենտրոնական կառավարության մեջ վերջնական համաձայնություն և միակամություն չկար Ղարաբաղը, Զանգեզուրը և հատկապես Նախիջևանը Ադրբեջանին հանձնելու հարցի շուրջ: Դրան հատկապես խիստ ընդդիմանում էր Գ. Չիչերինը, որը բազմիցս հանդես է եկել հարցը Հայաստանի օգտին լուծելու առաջարկներով: Բայց Թուրքիայի քեմալական կառավարությունը Խորհրդային Ռուսաստանի հետ իր հարաբերությունները հետևողականորեն պայմանավորում էր նրանով, թե այդ մարզերը ում պետք է անցնեն՝ Հայաստանին՝, թե՛ Ադրբեջանին: Թուրքիան շարունակում էր ամուր կանգնել վերջինիս թիկունքին, պաշտպանել նրա ծավալապաշտական նկրտումները, ամեն ինչ անում էր, որպեսզի Հայաստանին մնա միայն մի փոքր «կենսական տարածք»: Իրենց հերթին Խորհրդային Ադրբեջանի բուլչեկիկացած կառավարողները, ունենալով «մեծ եղբոր»՝ Թուրքիայի հետևողական աջակցությունը, իրենց դիմումներով ու կոչերով Մոսկվային հանգիստ չէին տալիս, բոլոր միջոցներով մոբիլիզացնում էին խորհրդային կառավարության մեջ ազդեցություն ու վճռական խոսք ունեցող ոչ քիչ թվով սիոնիստ գործիչներին, թուրքասերներին, որպեսզի օգտագործելով հարմար պահը՝ «իմպերիալիստական Հայաստանից» պոկեն նորանոր տարածքներ:

Առայժմ, սակայն, Բաքվին չէր հաջողվել Մոսկվան թեքել «վիճելի» մարզերը անվերապահորեն Ադրբեջանին հանձնելու կողմը: Մոսկվան դեռ շարունակում էր միջնորդի դեր խաղալ Ադրբեջանի և Հայաստանի միջև: Ելնելով ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմի մայիսի սկզբներին ընդունած որոշումից՝ խորհրդային կառավարությունը Անդրկովկասում գտնվող կարմիր զորամասերի հրամանատարությանը մշտապես հիշեցնում էր իրենց հիմնական խնդիրը՝ գրավել «վիճելի» տարածքները և դրանք այնքան ժամանակ պահել ուղղակալման տակ, մինչև որ համատեղ կորոշվեր դրանց Ադրբեջանին թե Հայաստանին պատկանելությունը*:

* «Վիճելի տարածքների» պատկանելության հարցում խորհրդային կառավարության մեջ եղած տարբեր տեսակետները բանիմացորեն ու համոզիչ բացահայտել է պատմաբան Ռեմ Դազահյանն իր մի շարք հրապարակումներում, այդ թվում՝ «К предистории самоопреде-»
28

Հունիսի 19-ի հեռագրով Գ. Զիչերինը Բաքվում գտնվող Ս. Օրջոնիկիձեին կրկին հիշեցնելով ուսական զորքերի կողմից Ղարաբաղը, Զանգեզուրը և Նախիջևանը ժամանակավորապես ուզվածակալելու անհրաժեշտության մասին, գրում էր. «Բուրժուական Վրաստանի, դաշնակցական Հայաստանի և թուրքական նացիոնալիստների հետ խաղաղության և կոմպրոմիսների քաղաքականությունը, որը քաղաքական նկատառումներով թելադրված է կուսակցության Կենտկոմի կողմից, պետք է անշեղորեն անցկացնել...

Ղարաբաղը, Զանգեզուրը, Շուշին, Նախիջևանը, Զուլֆան չպետք է միացվեն ոչ Հայաստանին և ոչ Ադրբեջանին, այլ պետք է գտնվեն ուսական օկուպացիոն զորքերի ենթակայության տակ, ուր կստեղծվեն տեղական խորհուրդներ, այլապես ուրիշ որևէ որոշում կարող է ձախողել խաղաղության մեր քաղաքականությունը, որն առաջադրված է ընդհանուր վիճակի պահանջով»²⁸:

Այսպես թե այնպես կարմիր բանակը Ադրբեջանի կողմից մոտեցավ Հայաստանի սահմաններին և պատրաստվեց առանց ժամանակ կորցնելու Ղարաբաղից մտնել Զանգեզուր: Գործի մեջ էր դրվում 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարության օպերատիվ պլանը, այն է՝ արագ երթով գրավել «վիճելի» Զանգեզուրը և Նախիջևանը: Ըստ որում «վիճելի» տարածք էր հայտարարված ոչ թե նախկին Ելիզավետպոլի նահանգի Զանգեզուրի գավառը՝ իր հայ և թուրք բնակչությամբ հանդերձ, այլ այդ գավառի միայն մի մասը՝ անկախ հայկական Զանգեզուրի շորս շրջանները՝ Գորիսը, Սիսիանը, Ղափանը և Մեղրին²⁹: Հենց այդ շորս շրջաններն էին, որ անպարտելի բերդերի նման 1917—1920 թթ. կանգնել էին թուրքական խորշակի առջև և հերոսական դիմադրությամբ ձախողում էին հայկական Զանգեզուրը գավթելու և նրա ժողովրդին ստրկացնելու դավադիր թշնամու բոլոր ծրագրերը:

Նախքան Զանգեզուր մտնելը՝ կարմիր բանակի հետախուզական ծառայությունները գավառի բուլճակների օգնությամբ հայթայթել էին անհրաժեշտ տվյալներ՝ այնտեղի պաշտպանական հնարավորությունների, հայկական զորամասերի դասավորության, զանգեզուրյան զինվորների մարտական ոգու, բնակչության քաղաքական տրամադրությունների մասին և այլն: Իր հերթին Ադրբեջանի կարմիր բանակի շտաբը 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարության տրամադրության տակ էր դրել իր հետախուզության կողմից հայթայթած տեղեկությունները: Դրա վկայությունն է 22 ՀՔԿՓԿՊ արխիվում պահվող Խորհրդային Ադրբեջանի կարմիր բանակի շտաբի օպերատիվ բաժնի հետախուզական բաժանմունքին տրամադրված ազենտուրային ամփոփագիրը³⁰:

Կարմիրների հետախուզությունը պարզել էր, որ բուլճակների 1920 թ. մայիսյան ապստամբությունը ծանր հարված է հասցրել Զանգեզուրին: Ճիշտ է, գավառի իշխանություններին հաջողվել էր վերականգնել կարգն ու օրինականությունը, բայց մարդկանց մտքերն արդեն խառնված էին, և ինչ-որ շահով վտանգված էր լեռնաշխարհի դիմադրական ոգին: Չնայած դրան, հետախուզությունը նաև պարզել էր, որ զանգեզուրցիները, չհաշված բուլճակներին ու նրանց համախոհներին, տրամադիր են մինչև վերջ պաշտպանել իրենց գավառը՝ իբրև Հայաստանի Հանրապետության անբաժան մաս:

Դեռևս 1920 թ. մայիսի կեսերին Շուշի ժամանած Կովկասյան ճակատի

ления Нагорного Карабаха. С приложением новых документов (Москва, 1997)» արժեքավոր ուսումնասիրության մեջ:

²⁸ Нагорный Карабах в 1918—1923 гг. Сборник документов и материалов. Ереван, 1992, с. 506.

²⁹ Տե՛ս «Հայրենիք» ամսագիր, № 2, փետրվար, 1956, էջ 35:

³⁰ Տե՛ս 22 ՀՔԿՓԿՊ Ա, ֆ. 4065, ց. 1, գ. 174, Բ. Բ. 13—18:

ուզմահեղափոխական խորհրդի անդամ Ս. Օրջոնիկիձեն, 11-րդ բանակի հրամանատար Մ. Լեանդովսկին և Համառուսաստանյան Արտակարգ հանձնաժողովի հատուկ բաժնի պետ Ս. Տեր-Գաբրիելյանը, մոտիկից ծանոթանալով քաղաքական իրադրությունը Լեոնային Ղարաբաղում, ինչպես նաև մանրամասն լսելով Ջանգեղուրում և Նախիջևանում բնակչության քաղաքական տրամադրությունների մասին հաղորդումներ, իրենց եզրակացությունը պաշտոնապես փոխանցել էին Կենտրոն: Մոսկվա՝ Լենինին, Ստալինին և Ջիչերինին հղած հեռագրում Օրջոնիկիձեն մասնավորապես նշել էր. «Հայ և մուսուլմանական բնակչությունը ցնծությունամբ է ընդունում ուսական կարմիր զորքերին: Կարծում եմ, որ Շուշիի շրջանը, Նախիջևանը, Օրդուբազը և Ջուլֆան մեր զորքերի կողմից կգրավվեն առանց դիմադրության»³¹:

Ինչպես տեսնում ենք, Ս. Օրջոնիկիձեն նշված շրջանների կողքին չէր հիշատակում Ջանգեղուրը և չէր գտնում, թե կարմիր զորքերի կողմից այն «կգրավվի առանց դիմադրության»:

Չնայած Ջանգեղուրի բուլշևիկյան գավառային կազմակերպությունը մայիսյան ապստամբության օրերին ծանր հարվածներ էր ստացել, բայց շարունակում էր պահպանել իր կազմակերպական կառույցը և ակտիվ աշխատանք տանել: Կոմունիստների մի մասը, խույս տալով տեղական իշխանությունների պատիժներից, գործում էր ընդհատակում: Շատ բուլշևիկներ անցել էին խորհրդայնացված Ադրբեջանի՝ Ջանգեղուրի գավառին սահմանակից տարածքները: Նրանք այնտեղ վերախմբավորում էին իրենց ուժերը և Ջանգեղուրի իշխանությունների դեմ պատրաստվում նոր զինված ելույթի:

Ադրբեջանի խորհրդայնացումն անմիջական սպառնալիք էր ստեղծել Ջանգեղուրի համար: Գավառի իշխանությունները քաջ գիտակցում էին, որ լեռնավայրը բուլշևիկների կողմից գրավելուց հետո այնտեղ սանձազերծվելու են հաշվեհարդարներ, ինչպես արվում էին այն բոլոր տարածքներում, որտեղ ոտք էին դնում կարմիր բանակի զորամասերը, և որտեղ դրանց հետևից հաստատվում էր բուլշևիկների իշխանությունը: Բայց առավել վտանգավորն այն էր, որ Ջանգեղուրի անկումով միանալու էին թուրքական աշխարհի երկու թևերը՝ Թուրքիան և Ադրբեջանը, և այդ դեպքում Հայաստանի Հանրապետության զլխին կախվելու էր մահացու սպառնալիք: Այդ կապակցությամբ Գաբրիելը Նժդեհը գրել է. «Մեր դավադրած հայրենիքի համար ստեղծված այդ ծանրածանր պայմանների մեջ թույլատրելի՞ է հարցնել, թե Սյունիքը պիտի ծառանա՞ր կարմիր բանակի դեմ, թե՞ ոչ»:

Այո՛, դա վճռաբար պիտի կտրեր քեմալական ուժերին օգնության փութացող կարմիր զորքերի ճամբան, եթե հաշվի առնելով ուժերի փոխհարաբերությունը, անգամ համոզվեր, թե գերազանցապես անհավասար այդ կռվում իր լեռնոտ բոյնը ամբողջապես կը վերածվի Լեոնիդասյան մի կիրճի, և որպես նվիրական կտակ ու հիշատակ, նա դարերին իր աճյունը կը թողնի»³²:

Գավառի իշխանություններն ու դաշնակցական կազմակերպությունները այդ հարցերը բացատրում էին բնակչությանը, ցույց էին տալիս, որ լեռնաշխարհի հայության ապահովությունը կարող է երաշխավորվել միայն Հայաստանի Հանրապետության սահմաններից ներս, որ բուլշևիկների կողմից հրապարակ բերված «վիճելի տարածքների» մասին հայտարարությունները նպատակ ունեն բթացնել նրա զգոնությունը և կոտրելու դիմադրական կորովը: Հայոց հայրենիքի «վիճելի» հայտարարված տարածքները օտարվելու էին Հայաստանից և հանձնվելու Ադրբեջանի գերիշխանությանը:

³¹ ՌԴ ԿԲԿՊԱ, ֆ. 85, ց. 13, գ. 156, թ. 23:

³² Գաբրիել Նժդեհ, Իմ պատասխանը, Սոֆիա, 1937, էջ 15:

Չեզոքացնելու համար գավառի իշխանությունների ազդեցության՝ 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարությունը և գավառի բուլշևիկյան ղեկավար գործիչները դիմեցին հակամիջոցների: Զանգեզուրի «աշխատավորների անունից, բազմաթիվ նամակներ ու հեռագրեր էին հղվում Կովկասյան ճակատի Ռազմահեղափոխական խորհրդին, 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարությանը, որոնց «հեղինակները» խնդրում էին «օր առաջ օգնության ձեռք մեկնել», «գորք մտցնել գավառ», կանխել ազգամիջյան հետագա ընդհարումները»: Հեռագրերի, նամակների, խնդրագրերի հիմնական իմաստն էր. «Աշխատավորները խորապես գիտակցում են, որ միայն խորհրդային իշխանությունն Անդրկովկասին կրերի խաղաղություն և ազգային համերաշխություն»³³:

Այդ օրերին Զանգեզուրի իշխանություններն իրենց հերթին ամեն ինչ արեցին, որպեսզի թույլ չտան կարմիր զորքերի մուտքը գավառ: Ամենուրեք անցկացվում էին ժողովներ, որոնցում հանդես էին գալիս դաշնակցական գործիչներ, որոնք բնակչությանը կոչ էին անում զինված դիմադրություն ցույց տալ կարմիր բանակին: Ընդհանի 17-ին Ղափանի հանքերում Նժդեհի ղեկավարության մեջ տեղի ունեցավ Կապարգողթի (Ղափան, Գենվազ, Գողթան) «հայության ներկայացուցչական ժողովը», որն ընդունեց հետևյալ որոշումը. ա) Բոլոր շարժումները՝ ներքին թե արտաքին, ուղղված Հայաստանի անկախության և, մասնավորապես, Ղարաբաղ—Զանգեզուրի ազատագրական ձգտումների դեմ, համարել հակահեղափոխական և դավաճանական ու ամեն գնով աջակցել կառավարության՝ իրենց սաղմի մեջ խեղդելու երկիրը դեպի կորուստ տանող բոլոր երևույթները. բ) Ադրբեջանի խորհրդայնացումը համարել քաղաքական շահատաժ, ստեղծված տաճկա-ադրբեջանական համիսլամականների և ռազմապաշտների ձեռքով հատկապես Հայաստանի անկախությունը և հայ ժողովրդի ֆիզիկական գոյությունը վտանգելու նպատակով. գ) Ամեն մի դափանցի, 18—60 տարեկան, ինչպես եղել է մինչև օրս, զենքը ձեռքին կռվելու է Ադրբեջանի դեմ մինչև վերջին փամփուշտն ու արյան կաթիլը, քանի նա կշարունակի իր հայակեր քաղաքականությունը. դ) Ամուր պահելով կառավարության բարոյական ու ֆիզիկական հմայքը, զիշեր-ցերեկ հսկել դիրքերում և կոչ անել Զանգեզուրի ազգաբնակչության՝ վարվել նույն ձևով³⁴:

Տվյալ պահին առավել վտանգվածը բուն Զանգեզուրի, Սիսիանի և Կապարգողթի հայության ֆիզիկական գոյությունն էր: Եթե Զանգեզուրի հոծ հայությունը, այնուամենայնիվ, ինքնակազմակերպման և ինքնապաշտպանության հնարավորություն ուներ, ապա Կապարգողթի մի մասը կազմող Գողթանի* հայությունը բառիս իսկական իմաստով կանգնած էր ֆիզիկապես բնաջնջվելու սպառնալիքի առջև:

Գողթանում ստեղծվել էր գերսպառնական դրություն: Թուրքական և ադրբեջանական զորամասերը էդիֆֆ բեյի և Խալիլ փաշայի գլխավորությամբ պատրաստվում էին վերջնականապես կործանել հայոց այդ հին ուստանը: Թշնամին նորանոր ուժեր էր կենտրոնացնում Օրդուբադում: Սովի կատարած ավերածություններից և թշնամու գերադաս ուժերից ահաբեկված գողթանցիները սկսել էին կորստաբեր գաղթը:

Մայիսի վերջերին Կապարգողթի հրամանատար Նժդեհը դիմել էր Երե-

³³ 22 ՀՔԿՓԿՊԱ, ֆ. 4043, ց. 6, գ. 12, թ. 8:

³⁴ Տե՛ս «Հայրենիք» ամսագիր, № 12, հոկտեմբեր, 1923, էջ 93:

* Մինչև 1917 թ. Գողթանի գավառակը վարչական տեսակետից մտնում էր Երևանի նահանգի նախիջևանի գավառի մեջ: 1918—1919 թթ. նախիջևանահայության ջարդերից ու արտաքսումից հետո Զանգեզուրի իշխանությունները իրենց պաշտպանության տակ էին առել Գողթանը՝ Ղափանի ու Արևիքի հետ այն դիտելով որպես մի միասնական հայկական տարածք, Հայաստանի Հանրապետության մաս, և կազմել Կապարգողթի պաշտպանական միավորումը:

վան՝ ՀՀ զինվորական նախարարին խնդրելով Զանգեզուրի վրայով Գողթան ուղարկել 500 զինվորից բաղկացած զորամաս՝ այնտեղի հայությունը փրկելու համար: Բայց օգնությունը չէր գալիս:

1920 թ. հունիսի վերջերին 11-րդ կարմիր բանակի 32-րդ դիվիզիայի զորամասերը կենսային Ղարաբաղից շարժվեցին դեպի Զանգեզուր: Բանակի հրամանատարությունը հրահանգ էր ստացել՝ փորձել Զանգեզուրը գրավել առանց կռիւի: Ուստի որոշում ընդունվեց բանակցություններ սկսել զավառի իշխանությունների հետ: Այդ նպատակով բանակի հրամանատարությունը կազմավորվեց «պատվիրակություն»՝ 15 հոգուց բաղկացած հետախուզական հեծյալ ջոկատ՝ 32-րդ դիվիզիայի զինվորական կոմիսար, լատիշ Կ. Ռատնեկի գլխավորությամբ: Նրա հետ էր նաև դիվիզիայի հետախուզության պետը: Զոկատին միացան նաև Ադրբեջանում գտնվող մի քանի զանգեզուրցի հայ կոմունիստներ: Ռատնեկի ջոկատը եկավ սահմանային Տեղ գյուղ: Նույն օրը՝ հունիսի 29-ին, Գորիս քաղաքից Տեղ գյուղ եկան նաև Զանգեզուրի քաղաքացիական իշխանությունների երկու ներկայացուցիչներ՝ բանակցելու Ղարաբաղից ժամանած անկոչ հյուրերի հետ:

Ակավեցին բանակցությունները, որի ընթացքում կարմիր պատվիրակները հայտարարեցին, որ իրենց բանակի հրամանատարությունը որոշել է զորամիավորումներ մտցնել զավառ: Նրանք Զանգեզուրի իշխանություններից պահանջեցին զենք շքարձրացնել կարմիր զորքերի դեմ, այլ խաղաղ ճանապարհով, առանց արյուն թափելու ընդունել խորհուրդների իշխանությունը³⁵: Գորիսի պատվիրակությունը կտրականապես մերժեց ներկայացված պահանջները և հայտարարեց, որ եթե կարմիր զորամիավորումները մուտք գործեն Զանգեզուր, ապա զավառի իշխանությունները դա կդիտեն իբրև ներխուժում և բոլոր միջոցներով կկազմակերպեն զինված դիմադրություն: Ռատնեկի զբաղվորած կարմիրների հեծյալ ջոկատը, թողնելով Տեղ գյուղը, վերադարձավ Ադրբեջանի տարածք³⁶: Կարմիր հրամանատարության համար պարզ դարձավ, որ զանգեզուրցիները շեն հետևելու համարյա առանց դիմադրության Ղարաբաղը Ադրբեջանի բոլշևիկներին հանձնելու օրինակին և ունեցած բոլոր միջոցներով պաշտպանելու են իրենց երկրամասը:

Դրանից ընդամենը մեկ շաբաթ անց 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարությունը հրաման արձակեց մտնել Զանգեզուրի սահմաններից ներս, տապալել գոյություն ունեցող իշխանությունը և զավառը հայտարարել խորհրդային: Հուլիսի 4-ին 32-րդ դիվիզիայի հեծյալ բրիգադը Ադրբեջանի կարմիր բանակի զորամասերի հետ Զաբուղ գյուղի հովտից բարձրացավ Տեղ և Կոռնիձոր գյուղերի տափարակը: Փոքր ընդհարում տեղի ունեցավ սահմանագրելին, զանգեզուրյան զորամասը տեղի տվեց և բռնեց նահանջի ճանապարհը: Նույն օրը կարմիր առաջապահ զորամասերը մտան Տեղ և Կոռնիձոր գյուղերը: Մի քանի ժամ հետո Տեղ գյուղ մտավ նաև մի կարմիր էսկադրոն, ապա նաև՝ դիվիզիայի հեծյալ գունդը:

Տեղ—Քարաշեն հատվածը կարմիր զորամասերն անցան համարյա առանց դիմադրության: Քարաշեն գյուղի մոտ զանգեզուրյան զորամասերը մի քանի հրացանային համազարկ տվեցին: Քարաշեն—Գորիս խճուղու կոռնիձորից գյուղի հատվածում և նրան հարող հանդամասերում հայ սպաներին թեև հաջողվեց վերախմբավորել ուժերը, բայց կարճատև ընդհարումից հետո շտապ նահանջեցին Գորիս: Վրա հասած գիշերը շկանգնեցրեց զորքերի առաջխաղացումը: Հուլիսի 5-ի առավոտյան նրանք բռնեցին քաղաքը հյու-

³⁵ Տե՛ս «Սովետական Հայաստան», 22 մարտի, 1974 թ.:

³⁶ ՀՀ ՀՔԿՓԿՊԱ, ֆ. 4033, ց. 4, գ. 73, թ. 53:

սիս-արևելյան կողմից շրջապատող բարձունքները: Նույն օրը 32-րդ դիվիզիայի հեծյալ բրիգադի զորամասերը մտան Զանգեզուրի վարչական կենտրոն Գորիս քաղաքը: Զանգեզուրը հայտարարվեց խորհրդային: Հուլիսի 5-ին, այսինքն՝ այն օրը, երբ 11-րդ կարմիր բանակի 32-րդ դիվիզիայի հեծյալ բրիգադն արդեն գրավել էր Գորիս քաղաքը, Տեղ գյուղի հատվածով Զանգեզուր մտան նաև նույն բանակի 28-րդ դիվիզիայի զորամասերը: Մի քանի ժամ անց ժամանելով Գորիս քաղաք՝ դրանք այստեղ միացան 32-րդ դիվիզիայի զորամասերին:

Կարմիր բանակի ճնշման տակ թողնելով Գորիս քաղաքը՝ հայկական զինված ուժերը բաժանվեցին երկու խմբի: Մի զորաջոկատ Դրոյի գլխավորությամբ հուլիսի 5-ին նահանջեց Սիսիանի ուղղությամբ, մյուսը գնաց դեպի Ղափան:

Իմանալով բուլշևիկների կողմից բուն Զանգեզուրի կենտրոն Գորիս քաղաքը գրավելու մասին՝ Ղափանի հանքերում գտնվող նժդեհներ կարգադրեց շրջանի գյուղերի ներկայացուցիչներին շտապ հրավիրել ժողովի: Ղափանի Ազգային Խորհրդի եռանդուն քարտուղար Իվան բեկ Մելիք-Քարամյանը գիշերը հեռախոսով և սուրհանդակների միջոցով նժդեհի կարգադրությունը հաղորդեց բոլոր գյուղերին: Հետևյալ օրը՝ հուլիսի 6-ին, նշանակված ժամին, 37 գյուղերի ներկայացուցիչները եկան հանքեր, որպեսզի որոշեն բուլշևիկների հանդեպ Ղափանի և ընդհանրապես Կապարզողթի բռնելիք դիրքը: Բացելով ժողովը՝ նժդեհը հակիրճ ներկայացրեց ստեղծված վիճակը և ներկաներին թողեց որոշման ընդունումը: Ելույթներ ունեցան շատերը՝ բուն, կրակոտ: Ժողովականների կամքն անկոտրում էր, որոշումը՝ մեկ՝ դիմադրել, կովել մինչև վերջ:

Եվ սկսվեց զանգեզուրյան հերոսական գոյամարտի նոր փուլը: Գավառի հայությունը կենաց ու մահու կովի մեջ մտավ՝ իր հայրենի լեռնավայրը պաշտպանելու Ադրբեջանի թուրքերի նոր ոտնձգությունների դեմ, որոնք, ըստանալով կարմիր բանակի աջակցությունը, ամեն ինչ անում էին Զանգեզուրը զավթելու ու Ադրբեջանին բռնակցելու և դրանով իսկ Զանգեզուր—Նախիջևանի վրայով ուղղակի կապ հաստատելու քեմալական Թուրքիայի հետ:

А. Г. СИМОНЯН — Угроза военного вторжения в Зангезур в первые два месяца установления Советской власти в Азербайджане.— В конце апреля 1920 г. с помощью 11-ой Красной Армии в Азербайджане была установлена Советская власть. В своей политике по отношению к Армянской республике и армянскому народу новое правительство не скрывало, что будет продолжать захватническую политику мусаватистов—бороться за присоединение армянских областей Карабаха, Зангезура и Нахичевани к Азербайджану.

30 апреля 1920 г., т. е. спустя два дня после установления Советской власти, военно-революционный комитет Азербайджана предъявил ноту правительству Республики Армения с требованием немедленно отозвать свои вооруженные силы из «исконных азербайджанских земель» — Карабаха и Зангезура. В свою очередь командование Красной Армии 1 мая предъявило Армении новое требование аналогичного содержания. В статье показано, как правительство Армении категорически отклонило незаконное требование правительства Азербайджана и командования Красной Армии, как мобилизовало все силы страны для отражения угрожающей агрессии.

Однако в мае—июне 1920 г. Красная Армия и азербайджанские вооруженные силы не смогли немедленно приступить к осуществлению своих агрессивных планов, поскольку в Азербайджане вспыхнуло

вооруженное мусаватское восстание, на подавление которого были брошены все силы Красной Армии. После подавления антисоветского мятежа части 11-ой Красной Армии совместно с азербайджанскими вооруженными формированиями приступили к осуществлению захвата Зангезура.

5-го июля 1920 г. Красная Армия заняла административный центр уезда. Началась кровопролитная борьба. Население Зангезура встало как один человек на защиту своего родного края. Длительные жестокие бои завершились тем, что Зангезур был включен в состав Советской Армении.